

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2019. – Т. 40. – С. 160-183
DOI: 10.31861/mhpi2019.40.160-183

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2019. – Volume. 40. – 160-183pp.
DOI: 10.31861/mhpi2019.40.160-183

УДК: 316.75(1-21)

©Валентина Богатирець¹

©Любов Мельничук²

Культурна пам'ять в урбаністичному просторі як чинник формування ідентичності

Дана стаття висвітлює вплив «пам'ятних місць» на формування самосвідомості й колективної ідентичності суспільства. Пропонується новий погляд крізь призму часу на пам'ятники різних історичних епох, що розташовувалися на головних площах міста Чернівці, та трактування їхнього значення як не лише монументів та символів різних епох, а саме як «пам'ятних місць», що вплинули на формування світогляду чернівчан та їх самовизначення. Обґрунтовано, що невід'ємним елементом міського простору є саме площі та пам'ятники, котрі відображають еволюцію ідентичності міста та впливають як на формування колективної та культурної пам'яті так і на становлення національної свідомості. Запропоновано гіпотезу, що під впливом різних політичних режимів сформувалася «буковинська наднаціональна ідентичність».

Ключові слова: Чернівці, культурна пам'ять, місця пам'яті, пам'ятники, площі, ідентичність.

Cultural Memory and Urban Space in Shaping Cultural Identity

Nowadays, in the age of massive spatial transformations in the built environment, cities witness a new type of development, different in size, scale and momentum that has been thriving since late 20th century. Diverse transformation of historic cities under modernisation has led to concerns in terms of the space and time continuity disintegration and the preservation of historic cities. In a similar approach, we can state that city and city space do not only consist of present, they also consist of the past; they include the transformations, relations, values, struggles and tensions of the past. As it could be defined, space is the history itself. Currently, we would like to display how Chernivtsi cultural and architectural heritage is perceived and maintained in the course of its evolution. Noteworthy, Chernivtsi city is speculated a condensed human existence and vibes, with public urban space and its ascriptions are its historical archives and sacred memory. Throughout the history, CHERNIVTSI's urban landscape has changed, while preserving its unique and distinctive spirit of diversity, multifacetedness and tolerance. The city squares of the Austrian, Romanian and Soviet epochs were crammed with statuary of royal elites and air of aristocracy, soviet leaders and a shade of patriotic obsession, symbolic animals and sacred piety – that eventually shaped its unique “Bukovynian supranational identity”.

Keywords: Chernivtsi, cultural memory, memory studies, monuments, squares, identity.

*By creating common spaces for memory,
monuments propagate the illusion of common memory.*

*Public monuments, national days of commemoration, and shared calendars thus
all work to create common loci around which seemingly common national identity is forged³.*

Нині особливо актуальним для дослідження урбаністики є вивчення ціннісних, культурно-історичних символів міста у різні періоди його історії, що особливо яскраво відображається у меморіальному ландшафті Чернівців через демаркацію кордонів в минулому, постійні історичні

¹ Кандидат політичних наук, доцент кафедри сучасних іноземних мов та перекладу, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна, e-mail: v.bohatyrets@chnu.edu.ua; <http://orcid.org/0000-0002-6291-5180>.

² Кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна, e-mail: l.melnichuk@chnu.edu.ua; <http://orcid.org/0000-0002-6380-5610>.

поневір'яння та посилення зовнішніх впливів. Міський простір Чернівців сформувався під впливом різних історичних епох.

Чернівці – справжнє європейське місто, яке змінювало своє обличчя протягом століть, залишаючись самобутнім містом з унікальним флером толерантності, багатоманітності та багатолукості.

Важливість дослідження чернівецьких площ полягає у вивченні їх як місць пам'яті, їх самобутності та духовності та визначенні їхньої значущості як об'єктів культурної спадщини як України, так і Європи.

Об'єктом дослідження виступають площі та пам'ятники, що розташовувалися на них, котрі містили надзвичайно об'ємний символічний потенціал та відображали символічний зміст різних епох. Площі та пам'ятники концентрували в собі всю енергію епохи, його жителів, настрої суспільства, а головне відображали «обличчя» влади та її ставлення до жителів міста і водночас ставлення до попередньої влади. Створення площ та встановлення на них символічних пам'ятників свідчили про значущість міста як політичного, адміністративного та культурного центру держави.

Історична довідка. Місто Чернівці має надзвичайно багату історію, котра вкарбувалася в «обличчя» міста і по сьогодні показує його багатолукість. Через розташування в прикордонному регіоні місто входило до складу різних держав: 1514-1739 рр. Чернівці були в складі Османської імперії, з 1739 по 1774 рр. – Російської імперії, 1775-1918 рр. – Австрійської імперії, 1918-1940 рр. 1942-1944 – Румунії та 1940-41, 1944-1991 – УРСР в складі СРСР. Чернівці, дійсно можна назвати історичним містом, котре постає носієм культурної спадщини та вирізняється саме історико-культурним потенціалом розвитку.

Чернівці – одне з давніх міст України. Свій розвиток Чернівці розпочали в складі Київської держави. У другій половині XII ст. князь Ярослав Осмомисл заснував на березі річки прут оборонне місто Черн. З середини XIV ст. Чернівці, входили до складу Молдавії як прикордонне місто з Польщею, через яке проходив торговельний шлях зі Львова на Сучаву. У 1400 р. господарем Молдавії став Олександр Добрий. Зовнішня політика Олександра Доброго сприяла розвитку та поживленню торговельних зв'язків. Саме на цей час припадає перша документальна згадка про Чернівці, історики віднайшли її в грамоті правителя Молдови від 8 жовтня 1408 р. Чернівці згадувалися як невеликий митний пункт на торговельному шляху між Львовом і Чорним морем. Уже в 1488 р. Чернівці стають центром повіту та відповідно до магдебурзького права отримують міське самоврядування. В 1538 р. Молдавське князівство потрапило під панування султана Сулеймана Пишного, а Чернівці опинилися в складі Османської імперії. У XV–XVI ст. Чернівці були торговим центром з ярмарками. Згодом на території Чернівців проходили кілька воєн Молдавії з Польщею, численні російсько-турецькі війни, а також на території Чернівців боролися козаки. Внаслідок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. та згідно з Кючук-Кайнарджийським мирним договором Чернівці перейшли під владу Австрії (1774–1918 рр). Від самого початку австрійського панування Чернівці стали центром Буковини. Літописець Раймунд Кайндль описує прихід австрійців у своїй праці «Історія Чернівців»: «31 серпня 1774 року австрійське військо під орудою обервахмістра Міга з Галичини вступили на Буковину, яку незадовго до того залишили росіяни. Вже того самого дня головне командування перебравлося до Чернівців.... Буковина стала австрійською без єдиного пострілу...»⁴.

Не зважаючи на студіювання окремих питань, перспективи нашого дослідження зумовлено, власне, початком австрійської епохи у розвитку урбаністичного простору та збереження культурної пам'яті Чернівців; коли, погоджуючись з міркуваннями чернівецького історика Олександра Масана, «В історії міста... розпочалася нова – австрійська [доба – авт.], яка принесла із собою нові культурні впливи, європейські смаки...».

Варто підкреслити, що на початку 1861 р. Буковина отримала статус окремого коронного краю з власним самоврядуванням, а місто Чернівці стало його столицею. Однак, у 1914 р. роз-

³ James, E. Young (2017). The Memorial's Vernacular Arc Between Berlin's Denkmal and New York City's 9/11 Memorial, *Observing Memories*, №1, p.11, URL: <https://view.joomag.com/observing-memories-issue-1-reviewed/0825525001511821580>.

⁴ Мельник, І., Щербанюк, Л., Любківський, О. (2015) Czernowitz: історичні вулиці, будинки та видатні особистості: урбаніст. есеї. Чернівці. Друк Арт, с. 19.

почалася Друга світова війна, внаслідок якої Чернівці опинилися в складі Румунії з 11 листопада 1918 р. до червня 1940 р. За архівними даними, саме 28 червня 1940 р. загопи Червоної армії СРСР увійшли до Чернівців. Проте, більшовицький режим протримався не більше року, адже після нападу Третього Рейху на СРСР 6 липня 1942 р., Чернівці були окуповані румунськими та німецькими військами, внаслідок чого Румунія знову прийшла до влади. Однак, ця окупація тривала вже недовго і 29 березня 1944 р. радянські війська зайняли Чернівці. В місті відновлена більшовицька влада, а Чернівці стають обласним центром. Внаслідок невдалого комуністичного перевороту в Москві, 24 серпня 1991 р. було проголошено незалежність України, а місто Чернівці стало обласним центром Чернівецької області, яким залишається і до нині.

Методологія дослідження. Доробок «досліджень пам'яті» виокремлюється різноаспектністю і полідисциплінарністю, адже концепти культурної та колективної пам'яті постійно вивчаються та аналізуються політологами, істориками, соціологами, філософами тощо.

Насамперед, авторками систематизовано та узагальнено наявні дослідження вчених з даної проблематики, що сприяло подальшому розлогому вивченні проблеми культурної пам'яті в урбаністичному просторі. Окрім того, застосовано політико-культурний підхід, який допоміг представити сутність феномену історичної та культурної пам'яті у політичному житті суспільства, динаміку розгортання так званої «війни пам'ятників».

Зокрема, для збору та опрацювання матеріалів дослідження застосовувалися наступні методи: вивчення документів, івент-аналіз, аналіз експертних оцінок. Опрацювання зібраної інформації з метою отримання нових даних здійснювалося на основі загальнонаукових методів, зокрема таких як аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування та узагальнення, порівняння та аналогія.

Разом з тим, для наукової розвідки став надзвичайно суттєвим та інформативним застосований метод *меморіальної картографії*, який полягає у створенні своєрідної мапи «пам'ятних місць» для певного історичного періоду. Така мапа дала змогу побачити їх еволюцію та краще зрозуміти їх історичну варіативність в урбаністичному просторі Чернівців. Власне, авторками було обрано пам'ятники, що репрезентують коди пам'яті, як невід'ємний конструкт складання «карт пам'яті».

З метою вивчення усього спектру офіційних і неофіційних, загальнонаціональних і регіональних політик пам'яті, авторками було використано метод *меморіальної політології*. На нашу думку, цей метод дозволив усвідомити закономірності функціонування меморіального простору під впливом соціокультурних і суспільно-політичних змін (трендів).

Концептуальні основи дослідження. Колективна пам'ять. Місця пам'яті. У ХХ столітті особливої актуальності набуває дослідження пам'яті, і як наслідок виникає такий напрям досліджень як «меморіальні студії». Предметом цього міждисциплінарного напрямку є вивчення соціальних та колективних проявів пам'яті. Праці цілого ряду дослідників синтезовано відображають особливий акцент на маніфестації колективної пам'яті, зокрема у площині вшанування видатних історичних постатей, відзначення пам'ятних подій, зведення пам'ятників та будівель. Серед дослідників варті уваги такі відомі науковці, як М. Хальбвакс⁵, А. Ассман⁶, Я. Ассман⁷, П. Нора⁸, Е. Франсуа та Х. Шульце⁹.

В Україні проблеми колективної та соціальної пам'яті здебільшого вивчали представники низки соціогуманітарних дисциплін, зокрема політологи (О. Бойко¹⁰, М. Гон¹¹, В. Кравценюк¹²,

⁵ Halbwachs, M. (1992), On collective memory. Chicago and London. The University of Chicago Press, 235 p.; Хальбвакс, М. (2007), Социальные рамки памяти. М. Новое издательство, 348 с.

⁶ Ассман, А. (2012), Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. К. Ніка-Центр, 440 с.

⁷ Assmann, J. (1992), Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in den frühen Hochkulturen. München, 344 s.; Ассман, Я. (2004), Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. М. Языки славянской культуры. 368 с.

⁸ Nora, P. (1984), Les lieux de Mémoire. Paris; Нора, П. (2005) Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре*. № 2-3 (40-41). С. 37-51.

⁹ François, E., Schulze, H. (2001), Deutsche Erinnerungsorte, François, E., Schulze, H. (Ed). Vol. 1. München. C. H. Beck. 724 s.

¹⁰ Бойко, О. (2012), Колективна пам'ять: природа, суть, структура. *Національна та історична пам'ять*. Вип. 3. С. 93–105; Бойко, О. (2013), Генетичний код соціальної пам'яті. Війни пам'ятей та політика примирення. Зб. наук. праць за заг. ред. В. Ф. Солдатенка. К. ДП «НВЦ «Пріоритети». С. 138–154.

Л. Нагорна¹³), історики (Л. Буряк¹⁴, Л. Зашкільняк¹⁵, Г. Касьянов¹⁶, А. Киридон¹⁷, О. Любо-вещь¹⁸, С. Троян, Ю. Шаповал), філософи (В. Жадько¹⁹, Т. Рагозіна²⁰), соціологи (О. Вишняк²¹, В. Середа²², О. Фостачук²³), психологи (І. Бандурка²⁴, О. Лактіонов²⁵). На тверде переконання авторок, даний широкий діапазон наукових досліджень позначає міждисциплінарний підхід до вивчення пам'яті.

У контексті вивчення «memory studies», варто артикулювати, що у науковий обіг термін «місця пам'яті» ввів французький історик П'єр Нора (Pierre Nora), який протягом 1983-1995 рр. видав семитомну працю «Місця пам'яті» (фран. «Les Lieux de Memoire»), присвячену історії формування колективної пам'яті Франції. Свою теорію П. Нора розбудовує на основі власне концепції «колективної пам'яті» французького філософа М. Хальбвакса (Maurice Halbwachs), з чийм ім'ям пов'язують початок вивчення колективної пам'яті. Зокрема, французький соціолог М. Хальбвакса заклав основи вивчення пам'яті як колективного феномену, що і відтворив у задумі «Соціальні рамки пам'яті» в 1925 р.²⁶

П. Нора є автором концепції «місць пам'яті». Французький дослідник використовував термін «місця пам'яті» для позначення місць, символічних об'єктів, з якими певна група людей пов'язує свої спогади, цінності, і де «пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок»²⁷. Згідно з його концепцією, «колективна пам'ять концентрується і репрезентується в так званих місцях пам'яті, які є не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких формується пам'ять суспільства. Такими місцями можуть бути люди, події,

¹¹ Гон, М. (2015), Механізми забуття: маргіналізація пам'яті про «чужих» в Україні. *Панорама політологічних студій*. Вип. 13. С. 185-191.

¹² Кравценюк, В. (2015), Політичний міф як чинник трансформації суспільної свідомості в сучасній Україні: автореферат дис. канд. політ. наук. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К. 19 с.

¹³ Нагорна, Л. П. (2012), Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К. ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 328 с.

¹⁴ Буряк, Л. І. (2013) Культурні чинники впливу на національну пам'ять українського суспільства. *Гілея: науковий вісник*. № 72. С. 5-12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_2.

¹⁵ Зашкільняк, Л. (2006–2007) Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15. Львів. С. 855–863.

¹⁶ Касьянов, Г. В. (2012), «Хто такі українці і чого вони хочуть»: проблема формування нації. Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки). Збірник наукових статей. К. Інститут історії України НАН України. С. 6-19.

¹⁷ Киридон, А. М. (2013), Ландшафт пам'яті: концептуалізація поняття. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Вип. 6. – С. 77-85; Киридон, А. М. (2016) Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. К. Ніка-Центр. 320 с.

¹⁸ Любоवेशь, О. М. (2013), Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Вип. 6. С. 117-125.

¹⁹ Жадько, В. О. (2007), Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз) автореф. дис. д-ра. філос. наук. Інститут вищої освіти АПН України. К. 33 с.

²⁰ Рагозіна, Т. Е. (2010), Культурна пам'ять як механізм соціально-історичної наступності. Автореф. дис. канд. філос. наук. Донецький національний університет. Донецьк. 23 с.

²¹ Вишняк, О. (2015), Моделі історичної пам'яті: регіональні особливості. Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. За ред. В. Ворони, М. Шульги. Вип. 2 (16). К. Інститут соціології НАН України. С. 129-139.

²² Середа, В. (2006) Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національні ідентичності. *Агора*. Україна – регіональний вимір. Вип. 3. К. С. 31–32.

²³ Фостачук, О. О. (2005), Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен. автореф. дис. канд. соц. Наук. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Х. 21 с.

²⁴ Бандурка, І. В. (2000) Індивідуально-типологічні особливості пам'яті як мнемічні професійні здібності фахівця. *Вісник Харківського університету*. №. 498. С. 7-10.

²⁵ Лактіонов, О. М. (1999) Історична пам'ять як базова характеристика мнемічного досвіду особистості. *Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія*. Х. ХВУ. Вип. IV. С. 137-140.

²⁶ Хальбвакс, М. (2007) Социальные рамки памяти. М. Новое издательство. 348 с.

²⁷ Nora, P. (1989) Between memory and history. Special Issue: Memory and Counter-Memory. University of California Press. P.7.

споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, що оточені символічною аурою»²⁸. Фундаментальним значенням пам'ятних місць виступає збереження колективної та групової пам'яті, водночас створення та усвідомлення індивідами таких місць виступає головним чинником формування групової ідентичності. Тому, на переконання французького вченого «вивчаючи зміну пам'ятних місць, можна зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи»²⁹.

На думку П. Нора, колективна пам'ять проявляється у трьох формах, зокрема «матеріальній», «функціональній» та «символічній». Такі назви вони отримали відповідно до типів об'єктів, які вони матеріалізували. Під матеріальною формою розглядаються об'єкти, що безпосередньо створюються для збереження пам'яті, наприклад, пам'ятники та монументи загиблим. У другому випадку – про об'єкти, які лише побічно служать збереженню пам'яті, наприклад, зображення на банкнотах, присвоєння імен історичних діячів та визначних подій вулицям, підприємствам тощо. У третьому випадку – про історичні об'єкти, які свого часу були «свідками», а нині є символами (місцями пам'яті) найвизначніших подій в історії нації³⁰. «Місця пам'яті» призначені для творення та збереження соціальної ідентичності. Вони покликані формувати уявлення спільнот про самих себе та свою історію³¹.

Серед сучасних теоретиків колективних форм пам'яті варте уваги дослідження британського соціолога, фахівця з культурної антропології П. Коннертона³² та німецького культуролога, експерта з єгиптології Я. Ассмана³³. Праця П. Коннертона «Як суспільства пам'ятають» (1989)³⁴ висвітлює шляхи та засоби передачі пам'яті соціальних громад наступним поколінням. Німецький вчений Я. Ассман у праці «Культурна пам'ять. Пам'ять, письмо та політична ідентичність в ранніх цивілізаціях» (1992)³⁵ на матеріалі стародавньої історії розкриває культурні прояви колективної пам'яті. Вчений прослідкував взаємозв'язок уявлень про минуле, політичні орієнтири і традиції, акцентував увагу на важливості писемності в ході збереження та передачі пам'яті. На думку Я. Ассман, вагомими поняттями є політична та культурна ідентичність.

Актуальність даної наукової розвідки зумовлюється тим, що дослідження місць пам'яті останнім часом здійснили науковці Німеччини, зокрема світ побачили такі видання, як: тритомник «Німецькі місця пам'яті» (2001) за редакцією Е. Франсуа та Х. Шульце³⁶, «Місця пам'яті античності. Грецький світ» (2010)³⁷, «Місця пам'яті християнства» (2010)³⁸.

Ініціативне опрацювання проблем пам'яті сучасною європейською наукою спрямоване на вирішення прагматичним завдань, зокрема пошук основ загальноєвропейської ідентичності, що є одним із вагомих підґрунть існування Європейського Союзу. Однозначно, що саме місця

²⁸ Нора, П. (2005), Всемирное торжество памяти. Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. № 2-3. (40-41). С. 37-51

²⁹ Нора, П. (2005), Всемирное торжество памяти. Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. № 2-3. (40-41). С. 37-51; Любовець, О. М., Місця пам'яті: інструменталізація поняття. URL: <http://www.stationline.org.ua/history/107/20018-miscya-pam-yati-instrumentalizaciya-ponyattya.html>.

³⁰ Nora, P. (1984), Lieux de mémoire. Paris; Стельмах, С.П. (2005) Історія культур пам'яті. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. К. В-во «Наукова думка». 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istoriya_kultur_pamjati.

³¹ Семенець, О. О. (2019), «Місця пам'яті». URL: <http://mcmc.tilda.ws/memory>.

³² Connerton, P. (2009), How Modernity Forgets. Cambridge. Cambridge University Press. 150 p.; Connerton, P. (2008), Seven Types of Forgetting. *Memory Studies*. Vol. 1. № 1. P. 59-71.

³³ Assmann, J. (1992), Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in den frühen Hochkulturen. München. 344 s.

³⁴ Connerton, P. (2009), How Modernity Forgets. Cambridge. Cambridge University Press. 150 p.; Коннертон, П. (2004), Як суспільства пам'ятають. К. Ніка-Центр. 184 с.

³⁵ Assmann, J. (1992) Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in den frühen Hochkulturen. München. 344 s.; Ассман, Я. (2004), Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. М. Языки славянской культуры. 368 с.

³⁶ François, E., Schulze, H. (2001), Deutsche Erinnerungsorte, François, E., Schulze, H. (Ed). Vol. 1. München. C. H. Beck. 724 s.

³⁷ Welt. E. Stein-Hölkeskamp, K.-J. Hölkeskamp, (2010), Erinnerungsorte der Antike: Die griechische Welt. E. Stein-Hölkeskamp, K.-J. Hölkeskamp, (Ed). Vol. 2. München. C. H. Beck. 683 s.

³⁸ Marksches, C., H. Wolf (2010) Erinnerungsorte des Christentums. Marksches, C., Wolf, C. (Ed). München. 800 s.

пам'яті можуть стати бекграундом «меморіальної» і, як результат, «ментальної» європейської інтеграції. Так, протягом 2011–2012 рр. вийшли в світ три зібрання «Європейські місця пам'яті», котрі стали основою концепції єдиного Європейського Дому³⁹.

Важливо наголосити, що символічний зміст «місць пам'яті» – субстанція не застигла, а рухлива, змінна. З плином часу окремі значення можуть забуватися й витіснятися з колективної пам'яті, потім – відновлюватися й актуалізуватися, або ж, навпаки, опускаються в глибші шари соціального менталітету. Якщо ж «місця пам'яті» безперервно й тривало представлені в культурній пам'яті нації, їхній сенс і символічна аура протягом історії теж можуть змінюватися⁴⁰.

Узагальнюючи існуючі наукові підходи, в рамках нашого дослідження місцями пам'яті виступають об'єкти, що мають історичне минуле та які на певному історичному етапі розвитку стали символами чи образами, що втілювали певну історичну епоху, стали ревізіями пам'яті та «кодом» національної ідентичності. Фундаментальні проблеми збереження місць пам'яті лежать у філософській площині і вимагають невпинного осмислення таких принципових і багатогранних філософських категорій, як життя, час, простір, мистецтво, традиція, культура, цінність тощо. На думку Х. Стовена (Herb Stoven), кожне покоління має власне бачення цінності, значення і того, які матеріальні рештки з минулого слід передати нащадкам⁴¹, однак у нашому випадку кожна влада руйнувала попередні місця пам'яті, створюючи нові пам'ятки-символи епохи, водночас ліквідуючи цінності поколінь тієї чи іншої епохи.

Площі – меморіальний ландшафт Чернівців

Ще з часів давньої Греції особливе місце в містобудуванні та житті містян відігравали площі, які в той час носили назву – агора. Одна з найперших згадок агори міститься в творі Гомера «Іліада» (VIII ст. до н.е). Агора служила, зазвичай, площею для народних зборів в Давній Греції. Як стверджує С. Костоф, саме із утворенням агори вперше в історії з'являється публічний простір як необхідний елемент міста⁴². На думку О.Македонського, саме площа (агора) є центром будь-якого міста, де зустрічалися містяни для обговорення як повсякденних новин, так і політичних. Ринкової площі ставали не лише адміністративним ядром міста, а й публічним простором, місцями притягання городян. Площі набували символічного значення як місць втілення «ідеї» свободи громадянина.

Визначні заходи зазвичай проводилися саме на ринкових площах і відповідно це свідчило про важливість події, а також наповнювало як подію так і площу символічним змістом. Так, до прикладу, 26 квітня 1901 р. на сучасній Соборній площі відбулося свято 41 піхотного полку в честь 200-річчя на Austriaplatz (**Фото 1, 2**).

Беручи до уваги ідеологічне підґрунтя та акцентуючи важливість візиту до Чернівців, саме на цій площі, 6 серпня 1917 р. відбулася зустріч з імператором Карлом I (**Фото 3, 4**). Авторки стверджують, що заходи, які проводилися на ринковій площі, символічно та ідеологічно відповідали масштабу певної події. Відтак, хроніки подій на ринкових площах свідчать про зміни політичних традицій, соціальної структури, про етапи економічного розвитку, а також про конфлікти та релігійне розмаїття.

Ринкова площа від найдавніших часів була, за словами У. Іваночко та Г. Петришин, «*виразником урбаністичності*»⁴³. На думку Олега Рибчинського, «*ринкова площа – те, що відрізняє історичне місто від села, головна ознака міста як такого*»⁴⁴. На думку С. Кравцова, «*ринкові*

³⁹ The House of European History: A reservoir of the diversity and complexity of the memories of Europe. URL: <http://europeanmemories.net/magazine/the-house-of-european-history-a-reservoir-of-the-diversity-and-complexity-of-the-memories-of-europe/>.

⁴⁰ Семенець, О. О. (2019), «Місця пам'яті». URL: <http://mcmc.tilda.ws/memory>.

⁴¹ Stovel, H. (2007), Effective use of authenticity and integrity as world heritage qualifying conditions. City & Time. No 2 (3). URL: <http://www.ceci-br.org/novo/revista/docs2007/CT-2007-71.pdf>.

⁴² Kostof, S. (2005), The City Assembled: the Elements of Urban Form Through History. London. Thames & Hudson Ltd. 315 p.

⁴³ Петришин, Г. (1999) Еволюція принципів класифікації міст Західного регіону України в австрійський період (1771-1918). *Вісник державного університету «Львівська політехніка». Архітектура*. Книга міст Західного регіону України. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. Львів. №379. С. 67-95.

⁴⁴ Рибчинський, О. Ринкові площі історичних міст України. URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/oleh-rybchynskiy-gynkovi-ploshchi-istorychnykh-mist-ukrainy-uryvok-z-knyzhky>.

Фото 1

Військова присяга на святкуванні 200-річчя 41 піхотного полку на Austriaplatz. Фото 26 квітня 1901 року. **Джерело:** Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

Фото 2

Свято 41 піхотного полку в честь 200-річчя на Austriaplatz. Ліворуч – Кафедральний собор Святого Духа (споруджено в 1844-1864 роках, архітектор Anton Röll). Попереду розташований пам'ятник Австрії (встановлено в 1875 році, скульптори Карл Пеккарі та Карл Морак, демонтовано в 1919 році). Праворуч зображена колишня Крайова управа, в наш час корпус університету (споруджена в 1871-1873 роках під керівництвом старшого будівельного радника Антона Павловського, архітектори фон Глаубіц та Густав Фрітш). Будівля ще триповерхова, четвертий поверх добували після пожежі 1905 року. Фото 1901 року. **Джерело:** Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

Фото 3

Імператор Карл I біля ратуші (споруджена в 1843-1847 роках, архітектор А. Микулич). Фото 6 серпня 1917 року. **Джерело:** Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

Фото 4

Зустріч імператора Карла I. Пам'ятник «Пієта» (встановлено на кошти Лазара Михаловича в 1827 році, архітектор Н. Лєгерлуц. Перенесений в 1923 році на площу біля костелу Найсвятішого Серця Ісуса, знищений в 1950 році). Фото 6 серпня 1917 року. **Джерело:** Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

площі були одним із найважливіших елементів міст-магдебургій, що свідчили про їхній міський статус. Цей розпланувальний елемент, незважаючи на його порівняльну стабільність у часі, теж підлягав змінам»⁴⁵. Площі постійно зазнавали трансформацій у зв'язку із змінами урбаністичних концепцій, при цьому завжди виступали як об'єкти містобудівної культури.

Ідентифікація ринкових площ як об'єктів культурної спадщини передбачає також культурну оцінку їх структурних елементів. Важливим елементом площі є адміністративні будівлі, ратуші, театри і звичайно пам'ятники як знак епохи, що символічно позначає політичні зміни в житті міста. Відповідно до зміни влади на будівлях, що розташовані на площах змінювалися прапори, що несло свій ідеологічний сенс. Як стверджує О. Рибчинський, «Ринкові площі мають свою хронологію, релігійну, соціальну та політичну історію, окреслені історичні місця, просторові знаки, акценти та домінанти, а також публічне зонування. Тому ринкові площі можна розглядати як палімпсест, уважне відчитання якого дозволяє реконструювати різноманітні історії. Кожна з них оповідає про долю як окремих мешканців, так і всієї громади, регіону чи, навіть, держави. Зіставлення цих дискурсів дає можливість побачити складну тканину історичних та культурних переплетень, взаємозв'язків, подібностей, тенденцій»⁴⁶. Репрезентаційні ринкові площі – символ важливих суспільних відносин. У їхньому просторі розташовуються важливі монументальні пам'ятки⁴⁷.

Як засвідчують джерела, площам Чернівців властива тривала містобудівна історія та напруження різночасових розпланувально-просторових систем. Цікавим видається той факт, що містобудівний комплекс чи ансамбль ринкової площі – це гармонійно інтегрована частина живого міського організму. Чернівецькі площі як містобудівні об'єкти виступають просторовим осередком реалізації усіх потенційних форм культурної спадщини, як матеріальних так і нематеріальних. Впродовж часу, коли площа залишалась ядром міста, різні епохи змінювали одна одну, символічно, що світогляд, спосіб життя та наукові досягнення кожної доби мали власне самовираження як у містобудуванні, так і в архітектурі.

Пам'ятники як символи епох

*What do monuments and memory
have to do with each other?*⁴⁸

Як уже зазначалось, історико-культурне наповнення Чернівців завжди доповнювали пам'ятники, що відображали настрої кожної епохи та розташовувалися на основних площах міста.

З приходом кожна нова влада знищувала символи попереднього державно-політичного режиму і на їх місцях споруджували власні нові пам'ятники з новим ідеологічним навантаженням. Зміна влади в Чернівцях завжди несла з собою глибоку зміну політики пам'яті, що супроводжувалося створенням нових «місць пам'яті»; місто наповнювалося чи то австрійською, чи то румунською, чи то радянською символікою. Важливим елементом закріплення в колективній пам'яті сприйняття міста як такого, що «спокоєвічно» мало зв'язок з тим чи іншим режимом є створення саме пам'ятників.

Окрім історико-культурної та історико-пізнавальної функції, пам'ятники відіграють меморіальну функцію, саме ту, яка є предметом нашого дослідження. Пам'ятник – витвір мистецтва, котрий має залишитися в пам'яті людей та символізувати для них певну подію, особу або епоху. Звичайно, за допомогою руйнування попередніх пам'ятників намагалися «стирати пам'ять» про певну історичну епоху, до прикладу на чернівецьких площах з приходом нової влади завжди з'являлися нові пам'ятники. Безперечно, пам'ятники виражали певну національну ідею нової епохи та завжди становили частину культурної спадщини людей окремого регіону. За допомо-

⁴⁵ Кравцов, С. (2007) Принципи регулярного містобудування Галичини XIV–XVII ст. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*. Число 17. Львів: інститут «Укрзахідпроектреставрація». С. 126–127.

⁴⁶ Рибчинський, О. Ринкові площі історичних міст України. URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/oleh-rybchynskiy-rynkovi-ploshchi-istorychnykh-mist-ukrainy-uryvok-z-knyzhky>.

⁴⁷ Рибчинський, О. Ринкові площі в композиційно-планувальній структурі історичного міст. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/may/16663/27.pdf>.

⁴⁸ James, E. Young (2017) The Memorial's Vernacular Arc Between Berlin's Denkmal and New York City's 9/11 Memorial, *Observing Memories*, №1, p.11, URL: <https://view.joomag.com/observing-memories-issue-1-reviewed/0825525001511821580>

гою пам'ятників можна чітко дослідити культурно-історичний код мешканців певного регіону, щоб зрозуміти їхню ментальність.

Варто зазначити, що пам'ятники, які встановлювалися на площах Чернівців, ставали завершальним елементом не тільки ландшафту, а й сенсу, який сконцентрований в пам'ятнику. Громадський простір міста часто наповнювався пам'яттю про «великих людей» різних епох. До прикладу, в румунський період на площі Арбороса (Arboroasa) встановили погруддя класика румунської літератури Міхаю Емінеску та погруддя прем'єр-міністра Румунії Іона Братіану.

Таким чином, з вищесказаного випливає, що у часи історичних випробувань спостерігається й радикальне відокремлення, відчуження від домінуючого «меморіалу». Постає проблема граничності просторів в історико-архітектурних інтерпретаціях. Меморіальний ландшафт Чернівців має дуже виразне хронологічне розмежування: 1. Австрійська доба (1775-1918); 2. Румунська доба (1918-1940, 1942-1944); 3. Радянська доба (1940-41, 1944-1991); 4. Доба незалежності України (1991 – сьогодні).

Центральна площа з Ратушею: серце Чернівців

Центральна площа – серце Чернівців. Більшість міських подій відбувається на цій площі, окрім того, в ній також розміщується вражаюча Ратуша зі своєю багаторічною традицією виконання «Марічки» трубочем. Вважається, що Чернівці є благословенним містом із позитивними коливаннями та толерантністю у кожній життєвій сфері, оскільки число 7 (символізує успіх та процвітання) домінує у створенні Центральної площі. Символічно, що площа була заснована 1787 року. Раніше тут було сім готелів. Сім вулиць розходяться, як сонячні промені, у різні боки від площі. Сім держав у різні часи тут піднімали свої прапори. (Фото 5). До слова, ідея створення площі виникла в імператора Йосифа II під час перших відвідин Чернівців у червні 1783 р. Почалося будівництво площі у 1790-х роках.

Фото 5

Вид на Ringplatz. В центрі – ратуша (споруджена в 1843-1847 роках, архітектор А. Микуліч). Ліворуч ратуші – будівля, яка в 1898 році стане готелем «Belle Vue», згодом «BANCA DE EST S.A.». Перед ратушею – пам'ятник «Піста». Фото до 1898 року. Джерело: Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

До 1918 р. офіційною назвою площі була Рінгплац (Ринкова площа, Ringplatz), до 1940 р. її називали Площа Унірії (Площа Об'єднання, Piata Unirii), до 1949 року її називали Площа Леніна, а з 9 березня 1949 р. по теперішній час – Центральною площею.

Немає іншої площі, котра б мала більше значення для мешканців Чернівців з моменту урбаністичного прориву у ХІХ ст.⁴⁹.

У 1847 р. на площі було встановлено пам'ятник Божій Матері (Скорботної Богоматері). Пам'ятник був заввишки три метри і зображував Божу Матір з тілом свого сина на руках в оточенні янголів. Пам'ятник отримав назву «Пієта», його скульптором був Н. Лєгерлуц (**Фото 6**). Статуя вважалася покровителькою міста, що символізувала милосердя та співчуття. Чернівчани ставилися до пам'ятника з особливою пошаною в австрійські часи і вона залишилася важливим місцем пам'яті і в роки незалежності України, так в 1999 році вийшла Постанова Кабміну, якою передбачено відновити видатні пам'ятники історії та культури України. В постанові перелічено 49 пам'ятників, серед яких була і Пієта. Відновлення пам'ятника планувалося зробити з нагоди 600-річчя міста Чернівці⁵⁰. Вдруге була спроба відновити пам'ятник в 2016 р. на честь героїв Небесної сотні⁵¹, однак цього не сталося і вдруге. Основним аргументом щодо неспроможності відновлення пам'ятника виступає те, що не збереглися автентичні фрагменти Пієти, креслення та фото фіксації з різних ракурсів, при цьому не беруться до уваги старі фото та листівки⁵².

Пієта простояла в Чернівцях 98 років і в 1925 р. була перенесена та встановлена біля єзуїтської церкви «Серце Ісуса». В радянські часи пам'ятник було знищено.

Фото 6

Пам'ятник Божій Матері розташований на Ringplatz. Фото ≈ 1900 року.
Джерело: Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

Фото 7

Зменшена копія «Пієти» на Садгірському кладовищі на гробовці сім'ї Merzowicz. На світліні помітні відмінності від оригіналу, особливо розташування ніг. Фото 2008 рік.
Джерело: Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

⁴⁹ Осачук, С., Салагор, М. (2019) Чернівці. Антикварні нариси. Чернівці. Книги-XXI. С. 14

⁵⁰ У Чернівцях хочуть відновити пам'ятник Пієти. (2014) Молодий буковинець. № 38. С.2.

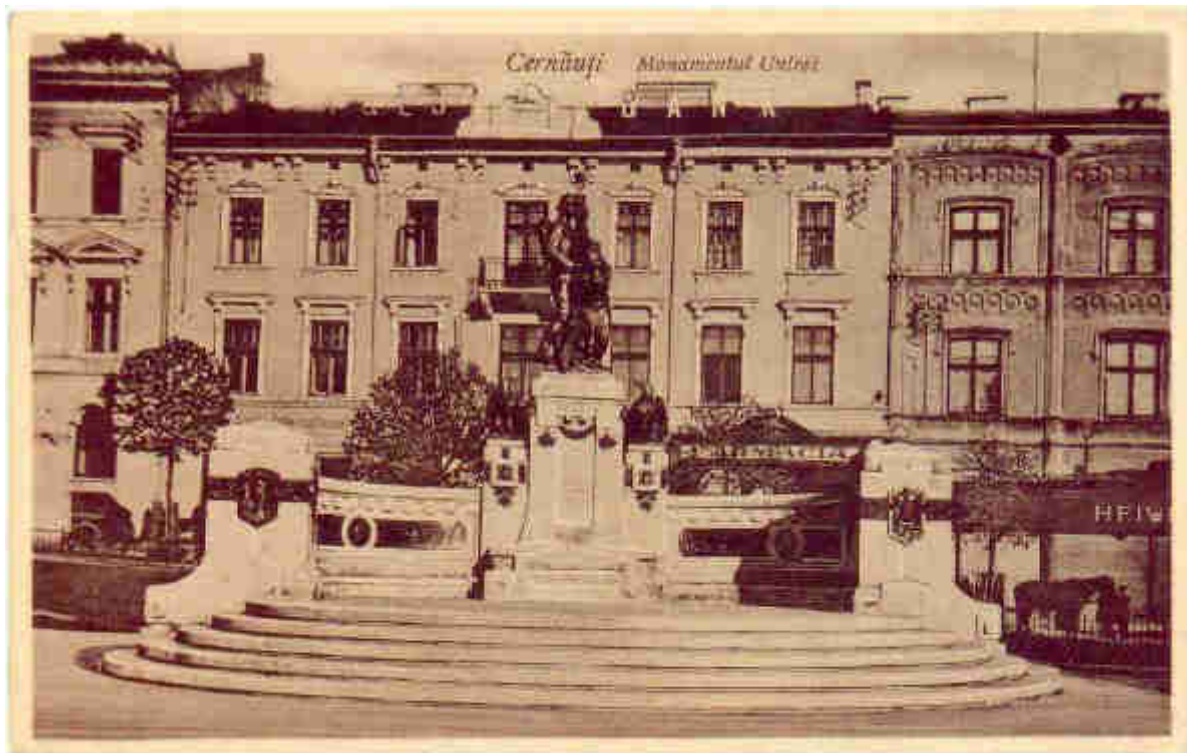
⁵¹ Покровителька міста проситься на історичне місто. (2014) Буковина. 8 квітня. С.1.; У Чернівцях хочуть відновити пам'ятник Пієти (2014) Молодий буковинець. № 38. С.2.; Для всіх буковинців, а не окремої спільноти. (2017) Буковина. 28 квітня. С. 3.

⁵² Пам'ятник чи безпам'ятство. (2016) Буковина. 14 жовтня. С. 2.

Однак, варто зазначити, що в Чернівцях було дві копії відомої роботи Мікеланджело Пієти: одна у вигляді пам'ятника, якого вже немає, інша – у вівтарі римо-католицького костюлу Воздвиження Святого Хреста⁵³. Окрім цього в наші дні стоїть пам'ятник Пієти на одному з кладовищ Чернівців (в Садгорі). (Фото 7).

У листопаді 1918 р. до влади в Чернівцях приходять румуни і як пише німецький історик Р.Вагнер «нові румунські пани усунули більшість пам'ятників, в тому числі і Хрест «Пієта» на площі Ринок, що мусив поступитися місцем національному монументу "Унірія"»⁵⁴. 11 листопада 1924 р. з нагоди приєднання Буковини до Румунського королівства на площі встановлюють «Монумент возз'єднання» (Фото 8). Вигляд монумента був дуже «красномовний» і символічний. Пам'ятник зображав румунського воїна одягненого в бойову амуніцію з прапором та гвинтівкою, а перед ним вклонялася дівчина, що символізувала «вдячну, визволену» Буковину. З титульного боку біля підніжжя монументу розташовувалася скульптура тура, котрий топтав передніми ногами австрійського гербового орла (Фото 9).

Фото 8

Монумент возз'єднання. Встановлений в 1924 р. з нагоди приєднання Буковини до Румунського королівства. Джерело: <https://romaniaimaginideierisiaz.wordpress.com/2013/05/03/monumentul-unirii-din-cernauti/>.

У 1940 р. в Чернівцях встановлено радянську владу і відповідно монумент зруйновано. Спочатку в 1941 році на Центральній площі встановили дерев'яний хрест (Фото 10) на місці пам'ятника «Унірії», згодом встановили п'ятикутну червону зірку (Фото 11), а згодом в 1945 році обеліск з нагоди відновлення комуністичної влади в Північній Буковині (Фото 12). Через 6 років, 7 листопада 1951 року на площі встановлено пам'ятник В.І. Леніну, який простояв на площі до 1991 року. Скульпторами були М. Вронський та О.Олійник, архітектор М. Ашкіназі (Фото 13). 6 вересня 1991 року пам'ятник Леніну демонтували. В роки незалежності України, в травні 1999 року на площі встановлено пам'ятник українському поету Т.Г. Шевченку, який стоїть і на даний час. Авторами пам'ятнику були М. Лисаківський та П. Лемський (Фото 14).

⁵³ Лашкевич, М., Бойко, І. (2018) Запрошуємо на екскурсії Чернівцями. Путівник. Чернівці. Прут. С. 20.

⁵⁴ Снігур, І. (2008) Чернівці і чернівчани. Чернівці. Прут. С. 125.

Фото 9

Тильна сторона «Unirii» – тур топче орла.
Джерело: Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

Фото 10

Знак, встановлений в липні 1941 року на основі пам'ятника «Unirii». Фото Willy Prager'a 24 липня 1941 р.
Джерело: Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

Фото 11

Зіркова клумба на основі пам'ятника «Unirii». Ліворуч – колишній будинок губернатора (Landespräsident), який згодом став готелем Weiss, а з 1897 року – Румунським народним домом (Palatul National). Фото 1944-1946 років. **Джерело:** Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

Фото 12

Обеліск з гербами радянських республік на основі пам'ятника «Unirii» (встановленого в листопаді 1924). Фото 1950 р.
Джерело: Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

Фото 13

Пам'ятник лідеру російських більшовиків В.І. Леніну. Простояв з 1951 по 1991 рік.
Джерело: Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

Фото 14

Пам'ятник Т.Г. Шевченку. Центральна площа.
Джерело:
<http://restplace.com.ua/uk/placeofculture/pamyatnik-tg-shevchenko-u-chernivcyyah>.

Театральна площа – Чернівецька агора

Ще в давнину Олександр Македонський, поширюючи еллінську культуру, будував нові міста з обов'язковими агорою та театром, які вважалися невід'ємним елементом існування міста.

Театральна площа існувала з XVIII століття, на початку мала назву Зерновий ринок, оскільки там продавали зерно, згодом почали торгувати рибою і вона отримала назву – Фішпляц, тобто Рибна площа. Наприкінці XIX століття площа була названа на честь дружини австрійського цесаря Франца Йосифа і отримала назву – **площа Єлизавети (Elisabethplatz)**. У міжвоєнний період площу назвали на честь відомого румунського письменника **Васіле Александри (Piața Alecsandri)**. З 1944 року і по сьогодні носить назву – **Театральна**.

Саме такою постає Театральна площа Чернівців – одна з найгарніших міських площ, в центрі котрої розташовується будівля театру, урочисте відкриття котрого відбулося в жовтні 1905 року (**Фото 15**).

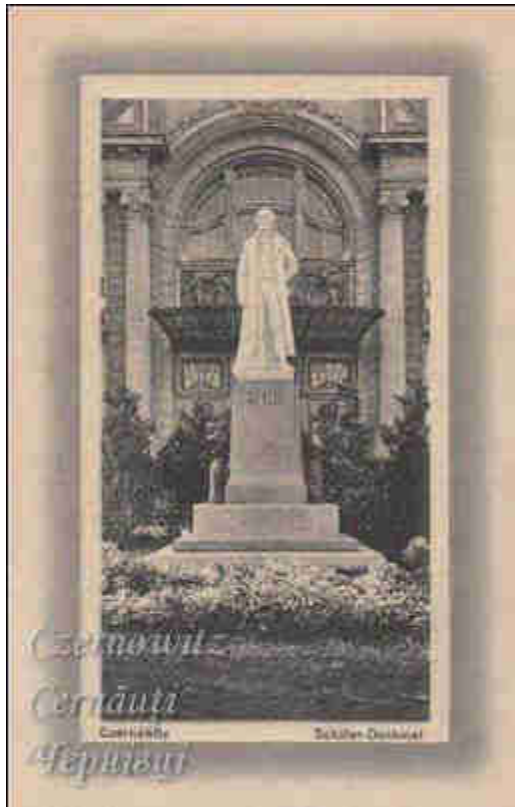
Фото 15

Вид на Elisabethplatz. В центрі – театр (споруджено в 1904–1905 роках, архітектори Ф. Фельнер і Г. Гельмер). Праворуч – початок будівництва Єврейського народного дому (споруджено в 1906-1908 роках, архітектор Юліус Бохнер). Фото 1906-1907 років. **Джерело:** Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

10 листопада 1907 р. перед театром було встановлено пам'ятник видатному німецькому поету та драматургу Фрідріху Шіллеру (**Фото 16**). Скульптура була виготовлена з білого італійського мармуру, скульптор – Георг Лайзек з Відня⁵⁵. В 1922 р. пам'ятник перенесено в двір Німецького дому, а в 1944 році зруйновано. На його місці у 1940 р. поставили перед театром статую Леніна, яка простояла менше року, однак збереглася на фото (**Фото 17, 18**).

Фото 16

Театр. Перед театром – пам'ятник Ф. Шіллеру (встановлено в 1907 році). Фото 1908 року.

Джерело: Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

Фото 17

Перед театром пам'ятник В. Леніну. Фото Віллі Прагхера. 24 липня 1941 року. **Джерело:** <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1674576292661597&set=p.674576292661597&type=3&theater>

Фото 18

Чернівці, 1941 рік, 26 липня. На задньому плані, перед театром, зруйнований пам'ятник Леніну. Фото Віллі Прагхера.

Джерело: Ставити на чорне. Як на Буковині фашизм любили. <https://shpalta.media/2019/05/20/staviti-na-chorne-yak-na-bukovini-fashizm-lyubili/>

⁵⁵ Снігур, І. (2008) Чернівці і чернівчани. Чернівці. Прут. с. 125.

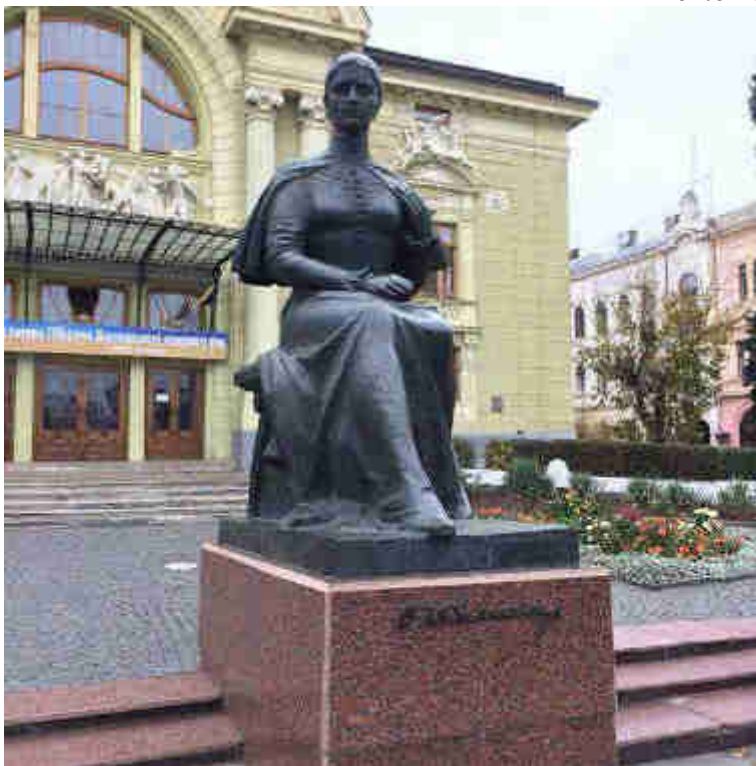
У листопаді 1963 р. з нагоди святкування сторіччя від дня народження відомої письменниці Ольги Кобилянської (1863-1942) перед театром встановлено її скульптуру. Скульптуром був Лука Біганич зі Львова. Однак, у 1980 р. скульптуру перенесли в село Димку Глибоцького району (**Фото 19**). Місце пам'ятника не пустувало, адже в серпні 1980 року замість попередньої скульптури встановили нову бронзову скульптуру О. Кобилянської, котра розташована там і сьогодні. Скульптори А. Скиба та М. Мирошниченко, архітектор О. Таратута (**Фото 20**).

Фото 19

Бюст Ольги Кобилянської перед театром. **Джерело:** В. Заполонський, С. Осачук, Н. Шевченко, Пам'ятники Чернівців, Чернівці, Зелена Буковина, 2007.

Фото 20

Пам'ятник Ольги Кобилянської. **Джерело:** <https://ru.foursquare.com/v/пам'ятник-ольги-кобилянської/5b597764e55d8b002cb68baf>.

Соборна площа та безіменний сквер

Соборна площа вважається найвищою точкою в центрі Чернівців (225 м) і має кілька історичних назв. Спочатку вона іменувалася **Дерев'яною**, оскільки тут знаходився ринок, де продавали дрова. Потім, після появи на площі суду і в'язниці – **Кримінальною**. І лише в 1875 році вона отримала назву **Австрійська площа (Austria Platz, Площа Австрії)**. Після окупації Буковини Румунією площу почали називати «**П'яці Гіка Вода**», а за радянських часів – **Радянською**.

На Соборній площі, як і на попередніх площах, в різний час при різних владах встановлювалися різні пам'ятники. У 1875 році з нагоди сторічного ювілею приєднання Буковини до Габсбурзької монархії був встановлений пам'ятник «Австрії». Автором пам'ятника (архітектором) був віденський скульптор Карл Гофман, а скульпторами були Карл Реккарі та Карл Морак, а ливарником – Карл Турбайн (**Фото 21**). Пам'ятник був надзвичайно гарний, виготовлений з білосніжного мармуру та сягав висоти 8 метрів. Пам'ятник зник в румунський період, однак його було знайдено без голови та відновлено. На даний час монумент знаходиться в резиденції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Фото 21

Пам'ятник Австрії. Ліворуч – Liliengasse, нині вулиця І.Франка. Фото \approx 1900 року. Джерело: Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

На площі в австрійський період, в 1911 р. було також встановлено монумент дружині Франца Йосифа I Єлизаветі, після її трагічної загибелі. Архітектор – Ю. Зламан. Пам'ятник демонтували за румунської влади у 1918 році (Фото 22).

Фото 22.

Пам'ятник імператриці Єлизабет. Фото 1911-1918 років. Джерело: Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

У румунський період робилися спроби спорудити пам'ятник невідомому солдату на місці зруйнованого пам'ятника Єлизаветі, однак нічого не було зведено. Вже за часів радянської влади, в 1946 р. на місці недобудованого румунами пам'ятника невідомому солдату споруджений обеліск перемоги. Гранітний обеліск, біля підніжжя якого стоїть бронзова фігура воїна-визволителя, споруджений із нагоди звільнення Чернівців від нацистських загарбників. Урочище відкриття пам'ятника відбулося 14 липня 1946 р. З часом монумент набув значення пам'ятника на честь Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. На сьогодні це єдиний пам'ятник, який залишився на Соборній площі. Автори монумента, архітектор В. Григор та Г. Петрашевич. В 2005 році було проведено капітальний ремонт монумента (Фото 23).

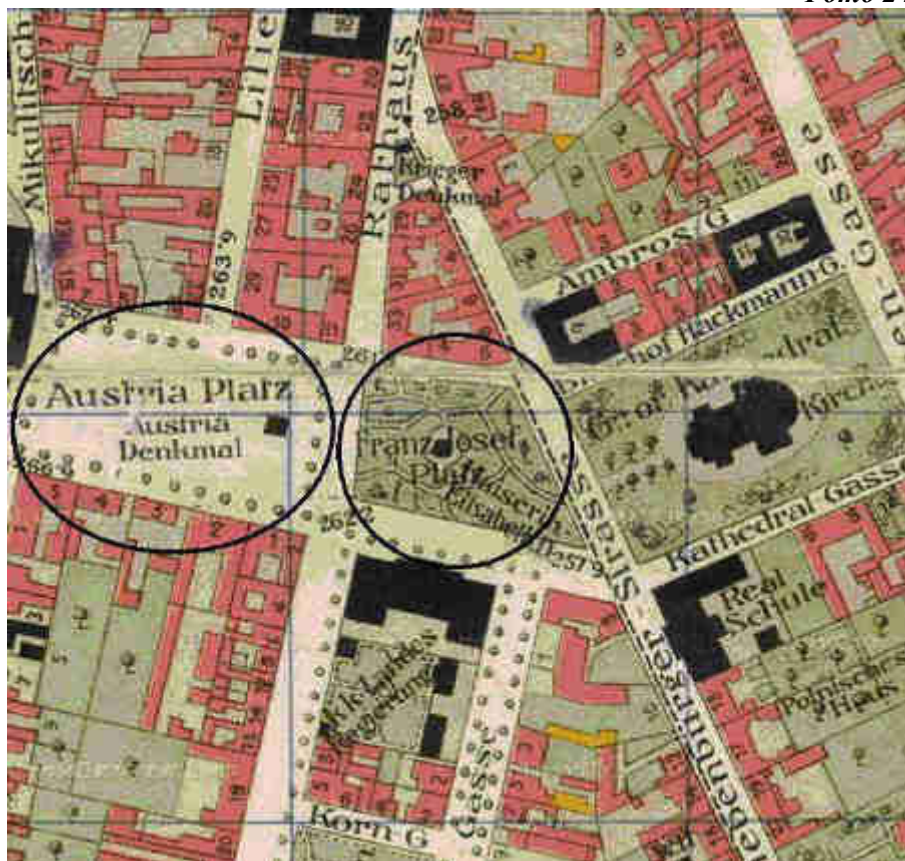
Фото 23

Обеліск перемоги, споруджений 1946 року на місці недобудованого румунами пам'ятника невідомому солдату. **Джерело:** 6 фактів про монумент перемоги у Чернівцях. Режим доступу: <https://shpalta.media/2019/05/09/6-faktiv-pro-monument-peremogi-u-chernivcyaх/>.

Поруч з Соборною площею, розташований *Безіменний сквер* зі своїми історичними перетвореннями та зміною назв через зміни епох: **площа Св. Іоанн** – 1873; **Франц-Йозеф Плац** – австрійська епоха (**Franz-Josefs Platz**); **Сад Арбороаса** – румунська епоха (**Grădina Arboroasa**); **Безіменний сквер** – нинішні дні (Фото 24.)

Фото 24

Соборна площа (Austria Platz) та Безіменний сквер (Franz-Josefs Platz) на мапі 1911 року. **Джерело:** Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

У сквері (напроти кафедральної церкви Святого Духа) встановлено першим пам'ятник на честь св. Йогана (Яна) Непомуцького у 1864 р. Після побудови у 1864 р. церкви Серце Ісуса монумент перенесено на її територію. Пам'ятник зник після встановлення радянської влади в краї в 1944 р. (Фото 25).

Фото 25

Св. Йоган (Ян) Непомуцький. Джерело: В. Заполонський, С. Осачук, Н. Шевченко, Пам'ятники Чернівців, Чернівці, Зелена Буковина, 2007

Фото 26

Погруддя Мігая Емінеску. Фото 1930-х років. Джерело: Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем

Фото 27

Погруддя прем'єр-міністра Румунії Іона Бретіану. Фото 1936 року. Джерело: Архівні фото зібрані Едвардом Туркевичем.

В румунський період, майже на тому місці, де стояв пам'ятник св. Й. Непомуцькому, було відкрито погруддя класику румунської літератури Міхая Емінеску в грудні 1930 року. Скульптор був Ріхарт Етте з міста Яси (Румунія). Скульптура зникла після приходу в Чернівці радянських військ у 1940 році (Фото 26). 28 листопада 1936 року в сквері було також відкрито погруддя прем'єр-міністра Румунії Іона Братіану, однак погруддя знесли одним із перших в 1940 році. Скульптором був Думітреску з міста Браїла (Румунія) (Фото 27).

Висновки. Культурно-історичний ландшафт Чернівців є об'єктом переосмислення, що впливає на сприйняття культурної спадщини як в просторі, так і в часі. Чернівецька спільнота формувалася під впливом різних історичних епох і тому суспільство зобов'язане зберігати місць пам'яті кожного покоління та ставитися до них з толерантністю та повагою. Варто зазначити, що минуле завжди має вплив на теперішнє та майбутнє, адже місць пам'яті виконують символічну роль і покликані створювати уявлення суспільства про самих себе і свою історію. В соціальному плані пам'ятники часто сприяли ідеологізації суспільства, а також використовувалися в якості атрибутів політичної сфери і застосовувалися нею.

Саме пам'ятки історії та культури видаються своєрідними інформаційними каналами, що транслюють знання про минуле в сучасності. Досить часто пам'ятники як носіїв інформації можна побачити лише на фото, однак місця де вони розташовувалися збереглися в часі та просторі та виконують функцію трансляції історичної спадковості.

На формуванню особливого чернівецького культурно-історичного ландшафту впливали периферійність геополітичного розташування міста, різновекторність зовнішніх культурних впливів та міксованість етнічних процесів.

У кожному історичному епоху пам'ятки відігравали кілька визначальних функцій, зокрема: ідеологічну, виховну, пізнавальну та комунікативну. Призначення пам'ятників досить різноманітні і взаємопов'язані, перш за все, з їх здатністю впливати на світогляд членів суспільства, сприйняття людьми сьогодення у контексті минулого. Варто підкреслити, що пам'ятники австрійського періоду носили часто естетичний та символічний характер, пам'ятники румунського періоду носили ідеологічний характер, а в радянську період створювався узагальнено-емоційний образ міста за допомогою пам'яток Перемоги, монументів «вождів» та символіки СРСР, адже радянська ідеологія потребувала закріплення своєї ідеології у міському ландшафті.

З плином часу в Чернівцях сформувалося мультикультурне середовище, в якому переплелися долі та місця пам'яті різних поколінь та різних національностей. Кожне покоління має власну «історію» та місця пам'яті, котрі асоціюються в них з певними позитивними (чи негативними) переживаннями та емоціями. Незважаючи наплинність часу, ці спогади закарбувалися в пам'яті та часто викликають відчуття ностальгії, що на нашу думку, є визначальним чинником в процесі самоідентифікації особистості. Однозначно, ностальгія відіграє вагомий роль в житті людини та сприяє утвердженню ідентичності. Демоси, котрі пережили кілька політичних режимів або ж історичних епох, спираючись на власний досвід, самоідентифікувалися як представники певної епохи, чи то австрійської, чи румунської, чи радянської. Ми вважаємо, що на їхню самоідентифікацію найбільше вплинув рівень їхнього життя, соціального забезпечення та відчуття ностальгії. Відчуття нестачі того що зникло назавжди, в даному дослідженні такими об'єктами виступають монументи, генерує відчуття ностальгії, котре помітне в багатьох аспектах повсякденного життя, а особливо в предметах культури. Чи можливо відчуття ностальгії вкласти в майбутньому поколінням? Ми вважаємо, що так. Наші міркування ґрунтуються на тому, з покоління в покоління передавалися розповіді про умови життя під час кожного політичного режиму, цим самим закарбовуючи в пам'яті наступної генерації прагнення повернути для своїх предків минулі хороші часи. Під впливом попередніх поколінь формувалися моральні ідеали та моральні цінності, забезпечувалася спадковість традицій, відбувалося співставлення в суспільній свідомості минулого та сьогоденням.

Звісно поряд з відчуттям ностальгії постає питання мови, котрою люди розмовляли в повсякденному житті, адже мова виступає надзвичайно важливим чинником самоідентифікації (варто взяти до уваги, що кожна влада з умислом змушувала населення вивчати їхню мову та нею розмовляти).

Чи можливо говорити про формування в чернівчан наднаціональної ідентичності? Наднаціональна ідентичність співіснує з національною ідентичністю. Обидві колективні ідентичності мають вплив на позицію громадян стосовно своєї держави. Зважаючи на історичні події на території Чернівців, постійну зміну влади, зміну назв вулиць та площ, зміну монументів та пам'ятних місць, можна говорити про сформовану *«буковинську наднаціональну ідентичність»*, що проявляється в толерантному ставленні до всіх національностей, що проживають на території буковинського краю; переплетенні традицій та звичаїв різних національностей; повага до пам'ятних місць та пам'ятних дат кожної національної меншини представленої на Буковині; право спілкуватися рідною мовою та існування засобів масової інформації мовами національних меншин.

Таким чином, аналізуючи кризу призму часу зміни, що відбувалися в урбаністичному середовищі Чернівців, вважаємо, що монументи як «пам'ятні місця» на основних площах вплинули на формування ідентичності жителів краю, тим самим створити основу для становлення наднаціональної ідентичності, що виражається здебільшого в мирному, терпимому та толерантному повсякденному співіснуванні громадян.

Список джерел:

1. Assmann, J. (1992) *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in den frühen Hochkulturen*. München. 344 s.
2. Connerton, P. (2008), Seven Types of Forgetting. *Memory Studies*. Vol. 1. № 1. P. 59-71.
3. Connerton, P. (2009), *How Modernity Forgets*. Cambridge. Cambridge University Press. 150 p.
4. François, E., Schulze, H. (2001), *Deutsche Erinnerungsorte*, François, E., Schulze, H. (Ed). Vol. 1. München. C. H. Beck. 724 s.
5. Halbwachs, M. (1992), *On collective memory*. Chicago and London. The University of Chicago Press, 235 p.
6. Himka, J-P. (1990) *Galicja and Bukovina: A Research Handbook About Western Ukraine. Late 19th and 20th Centuries*. Alberta Culture & Multiculturalism. Historical Resources Division. 215 p.
7. James, E. Young (2017) The Memorial's Vernacular Arc Between Berlin's Denkmal and New York City's 9/11 Memorial, *Observing Memories*, №1, p.11, URL: <https://view.joomag.com/observing-memories-issue-1-reviewed/0825525001511821580>.
8. Kostof, S. (2005), *The City Assembled: the Elements of Urban Form Through History*. London. Thames & Hudson Ltd. 315 p.
9. Marksches, C., H. Wolf (2010) *Erinnerungsorte des Christentums*. Marksches, C., Wolf, C. (Ed). München. 800 s.
10. Nora, P. (1984), *Les lieux de Mémoire*. Paris; Нора, П. (2005) *Всемирное торжество памяти. Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре*. № 2-3 (40-41). – С. 37-51.
11. Nora, P. (1989) *Between memory and history*. Special Issue: Memory and Counter-Memory. University of California Press. P. 7.
12. Nora, P. (1984), *Lieux de mémoire*. Paris; Стельмах, С.П. (2005) *Історія культур пам'яті*. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. К. В-во «Наукова думка». 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorija_kultur_pamjati.
13. Stovel, H. (2007), Effective use of authenticity and integrity as world heritage qualifying conditions. *City & Time*. No 2 (3). URL: <http://www.ceci-br.org/novo/revista/docs2007/CT-2007-71.pdf>.
14. *The House of European History: A reservoir of the diversity and complexity of the memories of Europe*. URL: <http://europeanmemories.net/magazine/the-house-of-european-history-a-reservoir-of-the-diversity-and-complexity-of-the-memories-of-europe/>.
15. Welt. E. Stein-Hölkeskamp, K.-J. Hölkeskamp, (2010), *Erinnerungsorte der Antike: Die griechische Welt*. E. Stein-Hölkeskamp, K.-J. Hölkeskamp, (Ed). Vol. 2. München. C. H. Beck. 683 s.
16. Ассман, Я. (2004), *Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. М. Языки славянской культуры. 368 с.
17. Ассман, А. (2012), *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. К. Ніка-Центр, 440 с.
18. Бандурка, І. В. (2000) *Індивідуально-типологічні особливості пам'яті як мнемічні професійні здібності фахівця*. *Вісник Харківського університету*. №. 498. С. 7-10.
19. Бойко, О. (2012), *Колективна пам'ять: природа, суть, структура*. *Національна та історична пам'ять*. Вип. 3. С. 93-105.
20. Бойко, О. (2013), *Генетичний код соціальної пам'яті. Війни пам'ятей та політика примирення*. Зб. наук. праць за заг. ред. В. Ф. Солдатенка. К. ДП «НВЦ «Пріоритети». С. 138-154.
21. Буряк, Л. І. (2013) *Культурні чинники впливу на національну пам'ять українського суспільства*. *Гілея: науковий вісник*. № 72. С. 5–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_2.
22. Вишняк, О. (2015), *Моделі історичної пам'яті: регіональні особливості*. *Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін*. За ред. В. Ворони, М. Шульги. Вип. 2 (16). К. Інститут соціології НАН України. С. 129-139.
23. Гон, М. (2015), *Механізми забуття: маргіналізація пам'яті про «чужих» в Україні*. *Панорама політологічних студій*. Вип. 13. С. 185-191.
24. *Для всіх буковинців, а не окремої спільноти*. (2017) *Буковина*. 28 квітня. С. 3.
25. Жадько, В. О. (2007), *Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз) автореф. дис. д-ра. філос. наук*. Інститут вищої освіти АПН України. К. 33 с.

26. Зашкільняк, Л. (2006–2007) Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15. Львів. С. 855-863.
27. Касьянов, Г. В. (2012), «Хто такі українці і чого вони хочуть»: проблема формування нації. Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки). Збірник наукових статей. К. Інститут історії України НАН України. С. 6-19.
28. Киридон, А. М. (2013), Ландшафт пам'яті: концептуалізація поняття. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Вип. 6. – С. 77-85
29. Киридон, А. М. (2016) Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. К. Ніка-Центр. 320 с.
30. Коннертон, П. (2004), Як суспільства пам'ятають. К. Ніка-Центр. 184 с.
31. Кравченко, В. (2015), Політичний міф як чинник трансформації суспільної свідомості в сучасній Україні: автореферат дис. канд. політ. наук. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К. 19 с.
32. Кравцов, С. (2007) Принципи регулярного містобудування Галичини XIV–XVII ст. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*. Число 17. Львів: інститут «Укрзахідпроектреставрація». С. 126-127.
33. Лактіонов, О. М. (1999) Історична пам'ять як базова характеристика мнемічного досвіду особистості. Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. Х. ХВУ. Вип. IV. С. 137-140.
34. Лашкевич, М., Бойко, І. (2018) Запрошуємо на екскурсії Чернівцями. Путівник. Чернівці. Прут. 176 с.
35. Любовець, О. М. (2013), Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Вип. 6. С. 117-125.
36. Любовець, О. М., Місця пам'яті: інструменталізація поняття. URL: <http://www.stattionline.org.ua/histori/107/20018-miscya-pam-yati-instrumentalizaciya-ponyattya.html>
37. Мельник, І., Щербанюк, Л., Любківський, О. (2015) Czernowitz: історичні вулиці, будинки та видатні особистості: урбаніст. есеї. Чернівці. Друк Арт, с. 19.
38. Нагорна, Л. П. (2012), Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К. ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 328 с.
39. Нора, П. (2005), Всемирное торжество памяти. Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. № 2-3. (40-41).С. 37-51
40. Осачук, С., Салагор, М. (2019) Чернівці. Антикварні нариси. Чернівці. Книги-XXI. 368 с.
41. Пам'ятник чи безпам'ятство. (2016) Буковина. 14 жовтня. С. 2.
42. Петришин, Г. (1999) Еволюція принципів класифікації міст Західного регіону України в австрійський період (1771-1918). *Вісник державного університету «Львівська політехніка». Архітектура*. Книга міст Західного регіону України. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. Львів. №379. С. 67-95.
43. Покровителька міста проситься на історичне місто. (2014) Буковина. 8 квітня. С. 1.
44. Пустиннікова, І. (2006) Чернівці для небайдужих, Чернівці. 72 с.
45. Рагозіна, Т. Е. (2010), Культурна пам'ять як механізм соціально-історичної наступності. Автореф. дис. канд. філос. наук. Донецький національний університет. Донецьк. 23 с.
46. Рибчинський, О. Ринкові площі в композиційно-планувальній структурі історичного міст. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/may/16663/27.pdf>.
47. Рибчинський, О. Ринкові площі історичних міст України. URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/oleh-rybchynskiy-rynkovyi-ploshchi-istorychnykh-mist-ukrainy-uryvok-z-knyzhky>.
48. Семенець, О. (2019), «Місця пам'яті». URL: <http://mcmc.tilda.ws/memory>.
49. Середа, В. (2006) Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національні ідентичності. *Агора*. Україна – регіональний вимір. Вип. 3. К. С. 31-32.
50. Снігур, І. (2008) Чернівці і чернівчани. Чернівці. Прут. 312 с.
51. У Чернівцях хочуть відновити пам'ятник Пієти. (2014) Молодий буковинець. № 38. С.2.
52. Фостачук, О. О. (2005), Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен. автореф. дис. канд. соц. Наук. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Х. 21 с.
53. Хальбвакс, М. (2007) Социальные рамки памяти. М. Новое издательство. 348 с.

References:

1. Assmann, J. (1992) Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in den frühen Hochkulturen. München. 344 s.
2. Connerton, P. (2008), Seven Types of Forgetting. *Memory Studies*. Vol. 1. № 1. P. 59-71.
3. Connerton, P. (2009), How Modernity Forgets. Cambridge. Cambridge University Press. 150 p.
4. François, E., Schulze, H. (2001), Deutsche Erinnerungsorte, François, E., Schulze, H. (Ed). Vol. 1. München. C. H. Beck. 724 s.
5. Halbwachs, M. (1992), On collective memory. Chicago and London. The University of Chicago Press, 235 p.
6. Himka, J-P. (1990) Galicia and Bukovina: A Research Handbook About Western Ukraine. Late 19th and 20th Centuries. Alberta Culture & Multiculturalism. Historical Resources Division. 215 p.
7. James, E. Young (2017) The Memorial's Vernacular Arc Between Berlin's Denkmal and New York City's 9/11 Memorial, *Observing Memories*, №1, p.11, URL: <https://view.joomag.com/observing-memories-issue-1-reviewed/0825525001511821580>.
8. Kostof, S. (2005), The City Assembled: the Elements of Urban Form Through History. London. Thames & Hudson Ltd. 315 p.
9. Marksches, C., H. Wolf (2010) Erinnerungsorte des Christentums. Marksches, C., Wolf, C. (Ed). München. 800 s.
10. Nora, P. (1984), Les lieux de Mémoire. Paris; Нора, П. (2005) Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре*. № 2-3 (40-41). – С. 37-51.
11. Nora, P. (1989) Between memory and history. Special Issue: Memory and Counter-Memory. University of California Press. P. 7.
12. Nora, P. (1984), Lieux de mémoire. Paris; Стельмах, С.П. (2005) Історія культур пам'яті. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. К. В-во «Наукова думка». 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istoriya_kultur_pamjati.
13. Stovel, H. (2007), Effective use of authenticity and integrity as world heritage qualifying conditions. *City & Time*. No 2 (3). URL: <http://www.ceci-br.org/novo/revista/docs2007/CT-2007-71.pdf>.
14. The House of European History: A reservoir of the diversity and complexity of the memories of Europe. URL: <http://europeanmemories.net/magazine/the-house-of-european-history-a-reservoir-of-the-diversity-and-complexity-of-the-memories-of-europe/>.
15. Welt. E. Stein-Hölkeskamp, K.-J. Hölkeskamp, (2010), Erinnerungsorte der Antike: Die griechische Welt. E. Stein-Hölkeskamp, K.-J. Hölkeskamp, (Ed). Vol. 2. München. C. H. Beck. 683 s.
16. Assman, Ya. (2004), Kulturnaia pamiat: pysmo, pamiat o proshlom u polytycheskaia ydentychnost v vysokykh kulturakh drevnosti. M. Yazyky slavianskoï kultury. 368 s.
17. Assman, A. (2012), Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiat. K.Nika-Tsentr, 440 s.
18. Bandurka, I. V. (2000) Indyvidualno-typolohichni osoblyvosti pamiaty yak mnemichni profesiini zdibnosti fakhivtsia. *Visnyk Kharkivskoho universytetu*. № 498. S. 7-10.
19. Boiko, O. (2012), Kolektyvna pamiat: pryroda, sut, struktura. *Natsionalna ta istorychna pamiat*. Vyp. 3. S. 93-105
20. Boiko, O. (2013), Henetychnyi kod sotsialnoi pamiaty. Viiny pamiatei ta polityka prymyrennia. *Zb. nauk. prats za zah. red. V. F. Soldatenka. K. DP «NVTs «Priorytety»*. S. 138-154.
21. Buriak, L. I. (2013) Kulturni chynnyky vplyvu na natsionalnu pamiat ukrainskoho suspilstva. *Hileia: naukovyi visnyk*. № 72. S. 5–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_2.
22. Vyshniak, O. (2015), Modeli istorychnoi pamiaty: rehionalni osoblyvosti. *Ukrainske suspilstvo. Monitorynh sotsialnykh zmin*. Za red. V. Vorony, M. Shulhy. Vyp. 2 (16). K. Instytut sotsiologii NAN Ukrainy. S. 129-139.
23. Hon, M. (2015), Mekhanizmy zabuttia: marhinalizatsiia pamiaty pro «chuzhykh» v Ukraini. *Panorama politolohichnykh studii*. Vyp. 13. S. 185-191.
24. Dlia vsikh bukovyntsiiv, a ne okremoi spilnoty. (2017) *Bukovyna*. 28 kvitnia. S. 3.
25. Zhadko, V. O. (2007), Istorychna pamiat u systemi dukhovnoho svitu osobystosti suchasnoho ukrainskoho sotsiumu (sotsialno-filosofskyi analiz) avtoref. dys. d-ra. filos. nauk. Instytut vyshchoi osvity APN Ukrainy. K. 33 s.
26. Zashkilniak, L. (2006–2007) Istorychna pamiat ta istoriohrafiiia yak doslidnytske pole dlia intelektualnoi istorii. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Vyp. 15. Lviv. C. 855-863.

27. Kasianov, H. V. (2012), «Khto taki ukrainci i choho vony khochut»: problema formuvannia natsii. Zhyttievyyi prostir Ukrainy: politychnyi ta humanitarnyi vymiry (1991–2010 roky). Zbirnyk naukovykh statei. K. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 6-19.
28. Kyrydon, A. M. (2013), Landshaft pamiaty: kontseptualizatsiia poniattia. Natsionalna ta istorychna pamiat. Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 6. – S. 77-85
29. Kyrydon, A. M. (2016) Heterotopii pamiaty: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiaty. K. Nika-Tsentr. 320 s.
30. Konnerton, P. (2004), Yak suspilstva pamiataiut. K. Nika-Tsentr. 184 s.
31. Kravtseniuk, V. (2015), Politychnyi mif yak chynnyk transformatsii suspilnoi svidomosti v suchasni Ukraini: avtoreferat dys. kand. polit. nauk. Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. K. 19 s.
32. Kravtsov, S. (2007) Pryntsypy rehuliarного mistobuduvannia Halychyny XIV–XVII st. Visnyk instytutu «Ukrzakhidproektrestavratsiia». Chyslo 17. Lviv: instytut «Ukrzakhidproektrestavratsiia». S. 126-127.
33. Laktionov, O. M. (1999) Istorychna pamiat yak bazova kharakterystyka mnemichnoho dosvidu osobystosti Nauk. zap. Khark. viisk. un-tu. Sotsialna filosofii, pedahohika, psykholohiia. Kh. KhVU. Vyp. IV. S. 137-140.
34. Lashkevych, M., Boiko, I. (2018) Zaproshuiemo na ekskursii Chernivtsiamy. Putivnyk. Chernivtsi. Prut. 176 s.
35. Liubovets, O. M. (2013), Natsionalna pamiat v Ukraini: rehionalnyi aspekt. Natsionalna ta istorychna pamiat. Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 6. S. 117-125.
36. Liubovets, O. M., Mistsia pam'iaty: instrumentalizatsiia poniattia. URL: <http://www.stattionline.org.ua/histori/107/20018-miscya-pam-yati-instrumentalizaciya-ponyattya.html>
37. Melnyk, I., Shcherbaniuk, L., Liubkivskyi, O. (2015) Czernowitz: istorychni vulytsi, budynky ta vydatni osobystosti: urbanist. esei. Chernivtsi. Druk Art, s. 19.
38. Nahorna, L. P. (2012), Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii. K. IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 328 s.
39. Nora, P. (2005), Vsemyrnoe torzhestvo pamiaty. Neprykosnovennyi zapas. Debaty o polytyke y kulture. № 2-3. (40-41).S. 37-51
40. Osachuk, S., Salahor, M. (2019) Chernivtsi. Antykvarni narisy. Chernivtsi. Knyhy-KhKhI. 368 s.
41. Pam'iatnyk chy bezpam'iatstvo. (2016) Bukovyna. 14 zhovtnia. S. 2.
42. Petryshyn, H. (1999) Evoliutsiia pryntsyviv klasyfikatsii mist Zakhidnoho rehionu Ukrainy v avstriiskyi period (1771-1918). Visnyk derzhavnogo universytetu «Lvivska politekhnika». Arkhitektura. Knyha mist Zakhidnoho rehionu Ukrainy. Mizhdystsyplinarni doslidzhennia u mistoznavstvi. Lviv. №379. S. 67-95.
43. Pokrovytelka mista prosytsia na istorychne misto. (2014) Bukovyna. 8 kvitnia. S. 1.
44. Pustynnikova, I. (2006) Chernivtsi dlia nebaiduzhykh, Chernivtsi. 72 s.
45. Rahozina, T. E. (2010), Kulturna pamiat yak mekhanizm sotsialno-istorychnoi nastupnosti. Avtoref. dys. kand. filos. nauk. Donetskyi natsionalnyi universytet. Donetsk. 23 s.
46. Rybchynskyi, O. Rynkovi ploschi v kompozytsiino-planuvalnii strukturi istorychnoho mist. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/may/16663/27.pdf>.
47. Rybchynskyi, O. Rynkovi ploschi istorychnykh mist Ukrainy. URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/oleh-rybchynskyi-rynkovi-ploschi-istorychnykh-mist-ukrainy-uryvok-z-knyzhky>.
48. Semenets, O. (2019), «Mistsia pamiaty». URL: <http://mcmc.tilda.ws/memory>.
49. Sereda, V. (2006) Rehionalni vymiry ukrainskoho sotsiumu: istorychne mynule i natsionalni identychnosti. Ahora. Ukraina – rehionalnyi vymir. Vyp. 3. K. S. 31-32.
50. Snihur, I. (2008) Chernivtsi i chernivchany. Chernivtsi. Prut. 312 s.
51. U Chernivtsiakh khochut vidnovyty pamiatnyk Piiety. (2014) Molodyi bukovynets. № 38. S. 2.
52. Fostachuk, O. O. (2005), Sotsialna pamiat yak sotsiokulturnyi fenomen. avtoref. dys. kand. sots. Nauk. Kharkivskyi natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina. Kh. 21 s.
53. Khalbvaks, M. (2007) Sotsyalnye ramky pamiaty. M. Novoe yzdatelstvo. 348 s.